

Study & Master

Support Pack | Grade 12

CAPS

Karolo 5

Setswana

Puo ya Gae

Karolwana e ya tshegetso **Kharikhulamong ya CAPS Setswana Mophato wa 12** e neelana ka ditirwana tekelelo tse di boleng.

Ditirwana tsothe di na le dikarabo. Barutwana ba ka mekamekana le tsona ka bobona kwa gae kgotsa tsa tlhama motheo wa go ikgopotsa kwa phaposing kgotsa thuto ka mafaratlhatlha. O na le tetla go gatisa kgotsa go fotokhopa karolwana ena kgotsa go e phasalatsa ka mafaratlhatlha a emeile kgotsa WhatsApp.

Cambridge University Press ke mophasalatsi yo o ipelang wa Aforika Borwa mme re neelana ka korolwana ena re arabela tlhoko ya go tshegetsa barutabana le barutwana mo nakong ya fa dikolo di tswetswe le karolwana e e setseng ya ngwaga wa sekolo wa 2020.

Go bona tshedimosetso go feta ka dikwalwa tsa *Study & Master* CAPS- tse di dumeletsweng le didiriswa tse di boleng, etela www.cambridge.org

We are all in this together!

Tshekatsheko ya poko

Poko ke eng?

Poko ke maikutlo, dikeletso le dikakanyo tse di senolwang ke mmoki ka puo e e nang le moribo le merethetho. Poko e tlhologile le merafe ya bantsho go tswa kwa ga Lowe ka jalo e tlhagelela thata mo ditirong tse di farologaneng tsa Bantsho go tlhagisa ka fa ba ikutlwang ka gone ka nako eo. Mmoki wa pele o ne a sa kwale mafoko, a ne a ithuta gore a tle a boke. O ne a pumpunyega mafoko fela ka nako ya tiragalo. Go le gantsi Kgosi e ne e na le batho ba ba kgethegileng ba ba mmokang ka a ne a ka se ke a bokiwa ke esengmang kgotsa magogorwane. Poko e dira gore motho a akanye thata, e bile mafoko le matlhagatlhaga a mmoki a ka ama maikutlo a bareetsi. Mainamafatshwa a dirisiwa thata mme ka one go tlhalosiwa semelo kgotsa tshobotsi ya motho.

Puo e e dirisiwang mo pokong ya setso go le gantsi e thata go tlhaloganyega mme bontsi jwa maboko a teng ga a na ditemana. Poko e ya setso, e akaretsa mmimo, dithamalakwane, maboko, Diane le maele mme tsotlhe tse, di tshwaya puo e e humileng e ngwana wa Motswana a tshwanetseng go e anya.

Maboko a arogantswe ka mefuta e le meraro. Ke mofuta wa maboko a segologolo/setso, a magareng le a segompieno.

Maboko a setso/segologolo

A ke maboko a thoriswa a tlotlomatsang dikgosi, bagale, merafe, dipologolo le dilo dingwe fela tse di amang botshelo jwa motho. Fa go rorisiwa morafe, mmoki a ka tlhalosa tshimologo ya ona, go fuduga ga ona, ditiro tsa bona kgotsa tse ba itsegeng ka tsona. Poko e, e ikaegile ka setso e bile e bokwa go tswa mo lesikeng go ya go le le latelang.

Poko ya segompieno

Mofuta o, wa poko o ikaegile ka merero e e farologaneng jaaka lenyalo, loso, jalojalo mme e gatelela thata tiriso ya morumo le moribo, go na le dipapoeletso tse di tlhagelelang thata mo pokong ya segologolo. Pharologanyo nngwe ke gore mmoki wa gajaana o nna fa fatshe go rulaganya leboko la gagwe go ya ka mekgwa ya sešeng jaaka go dirwa mo dipuong tsa seeng. Poko e, e na le phokelelo ya kwa moseja mme e kgaogantswe ka ditemana tse di lekalekanang. Ditemana tse, di bidiwa tematheto.

Poko ya magareng

Poko e ya magareng e na le phokelelo ya poko ya segompieno. Mmoki o dirisa diponagalo tsa poko ya bogologolo le tsa poko ya segompieno.

Maitlomo a mmoki:

- a) Go senola maikutlo a gagwe a ka nako eo kgotsa a ka gale ka dintlha tsa botshelo jaaka ditiragalo tse di rileng, lorato, go tlotlomatsa jalojalo.
- b) Go ruta mmuisi ka dilo tsa botshelo/ditiragalo.
- c) Go lemosa batho bontle jwa puo le botlhokwa jwa go itse le go tlhaloganya puo.

Puo ya botshwantshi

Puo ya botshwantshi ke mokgwa wa go dirisa tlhaloso gore baamogedi ba tshedimosetso ba ikagele setshwantsho se se rileng mo ditlhaloganyong, le gore maikutlo a mong a tlhagisiwe. Mokgwa o, o golagane thata le tiriso ya ditemosi tsa pono, kutlo, tatso le monkgo. Puo ya botshwantshi e dirisiwa le puo ya ka metlha go tlhalosa maikutlo/maemo/dilo/ditiragalo. Ke tsela ya boitlhamedi ya go tlhagisa maikutlo ka ga dilo tse di umakilweng tse mo pokong kgotsa mo kanelong.

Gore puo e ya botshwantshi e tlhaloganyege, e tshwanetse go dirisiwa ka botlhale le ka nepagalo mo bokaong jo bo neetsweng mo setlhangweng, e seng jalo mooko wa kang o ka latlhega.

Dikapuo:

Tiriso ya dikapuo e tliša kgogedi le go bontsha matshetshe a puo ya Setswana

Dikapuo di dirisiwa thata mo puong ya poko. Di dira gore motho a kgone go tshwantsha le go itirela motho kgotsa selo sa maitlhomō se go buiwang ka sona. Mo Setswaneng, go na le mafoko a mangwe a a bogale kgotsa a a sa weleng sentle mo bathong fa a buega, mme ka dikapuo, a kgona go wela bonolo. Dilo dingwe di utlwala e bile di tlhaloganngwa bonolo fa di tshwantshiwa le tse re di bonang ka matlho.

A re lebelele dingwe tsa dikapuo mme re ithuteng go di dirisa mo puong segolo thata fa re kwala ditlhangwa.

Tshwantshanyo

Sekapuo sa tshwantshanyo se bapisa dilo tse pedi ka dipharologantsho tsa tsona. Se tshwantshanya dilo tse pedi ka tlhamalalo. Go le gantsi se lemogiwa ka lefoko *“jaaka.”*

Sekao:

1. Ntatemogolo o bogale jaaka tau.

Tshwantshiso

Tshwantshiso e farologana le tshwantshanyo ka gore yona e bitsa selo se se rileng ka selo se sengwe, ka jalo e dirisa tsela e e fitlhegileng ya go bapisa.

Sekao:

1. Mogale ke tau.

Tlhokomela: Mosola wa tshwantshanyo e ke go totobatsa tlhaloso ya dimelo tsa baanelwa ba.

Mothofatso

Ka mothofatso, re kgona go bua ka dilo tse di sa tsheleng jaaka e kete ke batho go akaretsa go akanya le go dira ditiro tse di dirwang ke batho.

Sekao:

Bolwetse ntlogele ke batla go dira.

Mosola wa mothofatso mo dipolelong tse di neetsweng ke go tlotlomatsa dilo tse e seng batho go di baya mo kemong ya batho.

Phefofatso

Phefofatso e dira gore selo se se seng sentle kgotsa se se sa rategeng se buege bonolo.

E dira gore mafoko a a botlhoko a a tlabang a amogelesege sentle mo go beng ba ona.

Sekao:

Rakgadi o letse a ithobaletse.

Mosola wa phefofatso e ke go dira gore mafoko kgotsa molaetsa o amogelesege bonolo, e seng jalo o ka bonwa molato wa go tshapatsa bagolo kgotsa wa go se rekegele ba ba utlwileng botlhoko.

Pheteletso

Pheteletso ke sekapuo se tiro kgotsa tiragalo e kaiwang go feta ka moo e ka diragalang ka teng.

Sekao:

Pula ga e ne e a tshologa.

Mosola wa pheteletso ke go totobatsa le go tlhamalatsa dintlha go gatelela maemo kgotsa tiragalo.

Kaediso

Kaediso ga e bitse selo ka tlhamalalo, e bitsa selo ka se se tsamaelanang le sona .

Sekao:

Bomalome ba ya go kopela Moipolai sego sa metsi.

Mosola wa kaediso ke go tlhagisa bokao jo bo lebeleletsweng.

Kobiso

Kobiso ke fa motho a sotla mme a sa go bolelele ka tlhamalalo. Fa o se kelotlhoko o tla ithaya wa re o a go boka ntekwane o a go sotla.

Sekao:

- a) Ke kopane le Seanokeng a le montle (*O ne a se montle o ne a tlhakatlhakane*).
- b) Gadifele, fa o le mafutshana jaana ? (*Nnete fela Gadifele o otile*).
- c) Mapula o araba dipotso tsotlhe kwa sekolong. (*Ga go na sepe se Mmapula a se tlhalogayang kwa sekolong*).

Mosola wa kobiso ke go digela motho, ntekwane o kaya sengwe se se farologaneng le se o se buileng, ke go re o a bo o mo sotla.

Kgakantsi

Kgakantsi ke sekapuo se se tlhagisang nnete e e fitlhegileng. Mafoko a sona a lebege e kete ga se nnete mme fa o ka a sekaseka sentle ke nnete e e letobo.

Sekao:

Mmutlwa wa noko o ntshiwa ka o mongwe.

Mosola wa kgakantsi ke go tlhagisa boammaruri ka tsela e e bofitlha.

Tatodi le phapologantsho

Tatodi ke tiriso ya mafoko a a farologaneng ka bokao go totobatsa se mmoki a totang a batlang go se tlhalosa. Mmoki o dira se ka go farologanya se a se kayang le se a sa se kayeng.

Sekao:

Dijo di se monate, botšarara!

Mosola wa tatodi ke go natefisa puo le go gatelela bokao jo bo tlhagisitsweng. Tiriso ya tatodi e re lemosa boammaruri ka ga maikutlo kgotsa dikakanyo tsa batho.

Diponagalo tsa poko/matshwao a poko

tlhatlagano ya mafoko kgotsa ya bokao.

Ke fa mafoko a a simololang/a feleletsang mela e e rileng e e latelanang a tshwana kgotsa fa mela e e latelanang e tthagisa mafoko a bokao jo bo tshwanang.

Sekao sa tlhatlagano ya bokao:

Banna a ba phuthaphuthe go go reetsa
Hutshe ba di role, ba se go nyatse

Sekao sa tlhatlagano ya mafoko:

Wa sala le bogodi
Wa sala o ntelela

Tshekaganyo

Tshekaganyo ke fa mafoko a mabedi a a tshwanang a fitlhelwa mo meleng e e latelanang.

Sekao:

Dikai tsa gago **di tla sala** re di ithutile
Puo tsa gago ke motswedi, **di tla sala**

Neeletsano

Lefoko la bofelo mo moleng le tshwana le la ntlha mo moleng o o latelang.

Sekao:

Magalaopeng a gooBogatsu le **Monageng**
Monageng-a-Tshwaane-a-Mokgatla.

Enjambemente

Neeletsano ya kwa bofelong.

Enjambemente ke fa tlhaloganyo mo molathetong e sa wetswe mo go ona mme e tseweletswa mo molathetong o o latelang.

Sekao:

Merafe ya etsa diphologolo sekgweng
Di utlwile lerumo la batsomi nageng

Enjambemente e dirisiwa go tseweletsa kanelo pele. Se se tlisa go relela ga poko.

Poeletsomodumo

Mafoko mangwe a na le modumo o o tshwanang mo molathetong.

Sekao:

Tlalatlala Matlala o tlabatlabe!

Magatlapa a tlabatlabise go tlabatlaba! (*Leboko la ga kgosi Matlala wa Batlokwa*)

Mosola wa dipoapoeletso mo pokong:

- Go tlisa tshwaragano ya morero/ditemana/dikakanyo.
- Go tlisa kelelo ya dikakanyo.

- Go gatelela kakanyo e e tlhagisiwang ke mafoko a a boelediawang.
- Go tlhagisa ntlha e e botlhokwa kgotsa e ntšhwa mo lebokong.
- Go bopa moribo/morethetho o o rileng mme kelelo e nne e e jesang monate.

Sešura

Sešura ke kgaoganyo ya molatheto ka dikgatlo di le pedi. Se, se dirwa ka letshwao la kgaoganyo (/) kgotsa la phegelwana(.). Tlhaloso ya mafoko e mo karolong/sekgatlong sa bobedi.

Sekao:

Mogatse a le montle/a galalela.

Mosola wa tiriso ya sešura ke go totobatsa tlhaloso kgotsa bokao.

Moribo le modumo

- Ka bobedi di botlhokwa thata mo mofuteng o wa poko, mme morumo ga o botlhokwa go le kalo mo ntlheng e. Mmoki o tshwanelwa ke go bokela leboko kwa godimo gore a kgone go reetsa morethetho.

Ditlhangwa tsa setso

Ditlhangwa tsa setso di akaretsa dikanelo tsa molomo, botaki le botsweretsi, ditumelo, ditlwaelo, meetlo, ditsamaiso kgotsa ditiragatso, dikgang, dipina le metlae ya maloba. Dilo tse, di rutiwa kgotsa di fetisiwa ka molomo go tswa mo tshikeng go ya go e e latelang ka molomo kgotsa ka go lepa le go bona jaaka bagolo ba dira, ba bua, ba tsamaisa ditiro kgotsa dintlha tsa botshelo, le ka fa ba rarabololang kgotlhang ka gone fa e le teng. Diponagalo tsa dikanelo tse, di akaretsa nako le lefelo la kwa di anelwang gone.

Ditlhangwa tse, ke karolo e e botlhokwa mo matshelong a rona. Mosola wa tsona o bonala letsatsi lengwe le lengwe kgotsa gangwe le gape fa ba tshika tota le baagi fela ba kopane. Mo dikopanong tsa mothale o, motho wa pele o ritela kitso, meetlo, maitsholo a a eletsegang le molao o o tshwanetseng go latelwa gore dilo di lolame di tshwanetse go dirwa ka tsela e e rileng. Maitemogelo, kitso le tshedimosetso e, di fetisetswa kwa mothong yo mongwe go sa kwalwa gope mme motho yoo o tshwanetse go di somarela jalo le go di ruta bana ba gagwe. Dithuto tse, di tlhagisiwa ka puo, dipina, dikgang, metlae jalojalo mme di fetisetswe go ditsala le botlhe ba o dirisanang le bona.

Ditlhangwa tse, di bidiwa tsa setso ka ntlha ya fa di fitlhetswe di le teng mme di tshwaraganya le go godisa morafe kgotsa baagi jaaka bana ba mpa. Morafe o o itlotlang o somarela setso sa ona e bile o netefatsa fa thuto e ya tsa setso e fetisetswa kwa dikokomaneng. Ditlhangwa tsa setso di humile ka dingwao, ditumelo, ditlwaelo, dipina, metlae, metshameko, meila mme dilo tse, ke tsona di agang botho le bomorafe.

Morafe mongwe le mongwe o na le matshwao a a itlhaolang a o bonwang ka ona e bile e tlhalosiwa ka ona. Setso se batho ba pele ba neng ba dumela mo go sona, e ka tswa e ne e le ditsamaiso tsa fa go jalwa, go lengwa, o nyadisa kgotsa go le phitlho, se itemogelwa ka go farologana. Fa mogologolo a ne a ja tlhako, a opela, a bopa dinkgo, a dila, a apaya dijo le dino jaaka khadi, semphephe, logala, dinawa jalojalo o ne a latela mkgwa o o rileng wa go dira dilo tse, kgotsa wa go bua. Ditlhangwa tse tsa setso ka go dira jalo, di akaretsa maphata a mantsi a a humileng ngwao. Se, se dira gore tlhaloso ya ditlhangwa tsa setso e aname e bo e farologane go ya ka dintlha kgotsa ditiragalo tse di totlhweng.

Ditlhangwa tsa setso di tlhagelela fa go tlhaeletsanwa. Maitsholo a tlhaloswa kaka ditiro le didiriswa tsa setso jaaka leselo, phate, kika jalojalomme di tlhalosa maitsholo a a letlelesegang a motho wa mosadi, monna, ngwana kgotsa seabe sa wa lesika jaaka malome, rkgadi rangwane jalojalo. Tsotlhe tse, di dira gore re ikitse, re bo re tlhaloganye lefatshe la rona botoka. Ditlhangwa tse, di ithutiwa gore motho a gakologelwe ka dinako tsotlhe, kgotsa a fetoge gongwe mo tsamaong ya nako go lepalepana le botshelo kgotsa ka dinako dingwe go lebalwe ka tsona fa go tlapurelwa mekgwa ya sešeng go tswa kwa merafeng e sele.

Fa go ithutiwa ditlhangwa tse, re golagana le botshelo jwa bogologolo mme re tlhaloganye gore dilo di amana jang le gore di dira jang mme fa re dira jalo re anye maitemogelo a mantshi ka ga botho ka kakaretso. Go le gale molaetsa o dikanelo tsa setso di neng di o ruta maloba, le gompieno o santse o le maleba, ga o fetoge le fa maemo, nako le ditsamaiso dingwe mo botshelong di fetoga. Kwa tshimologong di ne di sa kwalwe, di tlhangwa fela mme gajaana di a kwalwa gore re di somarele, re ijese monate re ntse re tlhokometse gore di seke tsa nyelela.

Dinaane/Ditlhamane

Diponagalo tsa dinaane

- Go le gantsi matseno a naane a simolola ka mafoko “*Ga twe e rile/Bogologolotala...*”
- Gore naane e nne telelele e dirwa ke poeletso ya mafoko kgotsa dipolelo. Sekao: “Mmutla o ne a tsamaya, a tsamaya a bo a tsamaya...”
- Diphologolo le dilo tsa tlhago di tsaya kemo ya motho.
- Baanelwa ba mmalwa fela.
- Mmuisano o nna teng
- Baanelwa ba emela maitsholo a a rileng a batho. Go le gantsi Phokojwe o boferere, Mmutla o matlhajana, Tau o maatla fela ke sematla mme Phiri o bolotsana.
- Poloto e bonolo, ga e a kitlana mme go le gantsi e tlhagisa tiragalo e le nngwe fela.
- Poloto e akaretse baanelwa ba ba botlhale kgotsa ba dimatla.
- Go le gantsi poloto e bopilwe ka kwelano le dikgakgamatso tse di thata go tlhalogannwa.
- Dinaane di thusa mmuisi go tlhaloganya maitsholo a batho.
- Kwa bofelong jwa kanelo go molaetsa kgotsa thuto.
- Go le gantsi naane e felela ka mafoko “*Le be le felal/Ke tsona tsotlhe*, mafoko ya bo e nna tsona tsotlhe/Di felela fa/ Di bo di fela” jalojalo.

Dinoolwane/dikinane(dikahisetori le dianelalebopo)

Diponagalo tsa dikinane

- Batho ba bogologolo ba ne ba tlhama dikinane go tlhalosa masaikategang a botshelo, loso, le tshimologo ya lefatshe jalojalo
- Dikinane tse dintsi di ne di tlhamiwa ka selo se le sengwe mo dikarolong tse di farologaneng tsa lefatshe. Dikinane tsa tlhologo, dikinane tsa bagale jalojalo.
- Dikinane tsa tlhologo di leka go tlhalosa gore sengwe se tlhologile jang mo lefatsheng. Dikao: “*Go tlile jang gore pela e tlhoke mogatla*”. Go tlile jang gore metsi a lewatle a nne letswaitswai”.
- Dikinane tsa bagaka/bagale di tlhalosa mokgwa o batho ba maemo a a kwa tlase ba tlhatlogetseng kwa godimo ka teng ka ntlha ya ditiro tse di siameng.
- Baanelwa ba dikinane ba dira dilo tse di sa dirweng ke batho, madimo, ba ba dirang dikgakgamatso jalojalo.
- Go dilo kgotsa ditiragalo tse di sa dumeleseeng.
- Di na le thuto kgotsa molaetsa.
- Kgang ga e na nako mo goreng ditiragalo di a tshwantsha go feta go tlhagisa tiragalo ka mo e diragetseng ka teng.

Dikinane ke ditlhangwa tse di nang le kanelo e e ikaegileng ka bodumedi mme di thusa batho gore ba itse tlhologo ya bona.

Sekao:

Goreng fa batho ba tlhokofala mme ba sa boe gape.Kgang ya leobu le le bonya le mokgatitswane e arabela ntlha e.

Mosola wa dinaane

- Di tlhabiwa go tlosa bodutu.
- Go sedimosa ka ga tlhago.
- Go ruta bašwa le bagolo.
- Go rotloetsa batho.
- Go tsibosa batho ka ga ditiragalo dingwe tse di sa eletsegeng.
- Di a laya kgotsa di a kgalema.

Tshekatsheko ya Padi

Maele a go ithuta padi

O ka buisa padi ka bonako felago bona gore e bua ka ga eng, morago o e buise o fokoditse lobelo mme o eta o tsaya dintlha. Fa o sena nako e ntsinyana, le fa padi e le telele thata e ka re fa o buisa lwa ntlha wa buisa ka bonya go tlhaloganya sentle mme o kwala dintlha tse di botlhokwa.

Go kwala dintlha

O ka kwala dintlha tse kwa thokonyana mo ditsebeng tsa padi eo, kgotsa wa ikwalela fela mo bukeng e e kgethegileng e o e dirisang go kwalela dintlha mo go yona. Dintlha tse o di kwalang mo ditsebeng tsa padi di tlhagisa diteng tse di rileng fa o tswetse go buisa. Tse o di kwalelang mo bukeng e sele tsona ke ditshobokanyo fela tsa tse o di lemogileng. Ditsebe tse di tlhagisa kwa tshedimosetso nngwe e ka bonwang gone gore go nne bonolo go e fitlhelela fa o ithuta kgotsa o batla go nopola. Fa o kwalela gone mo bukeng ya padi dirisa phensele e e kwalang boesane gore o seke wa tladika buka. Se dirise enke ka ntlha ya gore e ka kgotlela buka leruri.

Fa o kgatlhilwe ke sengwe, o seke wa thalela ditemana tsotlhe. O ka kwala fela mafoko a potso fa thoko jaaka “go reng?”/”jang?” Fa buka eo e se ya gago gone o seke wa kwalela sepe mo go yona ka ntlha ya gore fa o e busa o tla latlhegelwa ke dintlha tse o di kaileng ka matshwao ka ntlha ya gore di le botlhokwa.

Dilo tse o ka di umakang fa o tsaya dintlha:

- Tlhagiso ya baanelwa.
- Morero kgotsa maitlhommo a mopadi.
- Setaele sa mokwadi.
- Go menoga ga poloto kgotsa ditiragalo tse di botlhokwa thata.
- Diteng tse di bothokwa tsa kgang.

Go tshwaya setlhogo sa setlhangwa o ka kwalela se kwa thoko mo pading mme o tlhagisa se se botlhokwa. Kwa tlase ga tsebe o ka kwala se o akanyang se le botlhokwa kgotsa o ka thala tshekeletsa mo lefokong kgotsa mo mafokong a le mmalwa.

Ditlhaloso tsa diponagalo tsa padi:

Baanelwa

- Go na le moanelwamogolo le baanelwa ba tlaleletso. Dintlha tse di botlhokwa ka ga baanelwa ke maina a bona, bogolo jwa bona ka dingwaga, tshobotsi le gore dikgolagano tsa bona le baanelwa ba bangwe ke tse di ntseng jang. O ka buisa tshedimosetso e e tlhalosang lemorago la baanelwa fa ba tlhagisiwa lwa ntlha mo kanelong.
- Kwala ditsebe tse ditiragalo tse di tlhagisiwang mo go tsona.
- Kwala dintlha tse di tlhalosang diponagalo tse di kgethegileng tsa moanelwamogolo, baanelwa ba tlaleletso kgotsa se mokwadi a ka tswang a se akanya ka ga baanelwa ba.

Mefuta ya baanelwa:

- Moanelwamogolo.
- Molotlhanyi (moanelwa yo o tlholang mathata).
- Moanelwa yo o sa fetogeng mo kanelong yotlhe. Ga a sute mo go se a dumelang mo go sona kgotsa se ena e leng sona.
- Moanelwa yo o fetogang fa ditiragalo di tswelletse go nna motho yo o botoka.
- Moanelwa yo o fetsang mogopolo ka gangwe ka batho go ya ka dikaroganyetso kgotsa go ba baya mo ditlhopeng (*Stereotype*).

Moanelwa o tshwanetse go tlhagisiwa jaaka motho wa nnete. A ka nna motho yo o bosula, yo o matlhagatlhaga, yo o bonolo fela jaaka batho ba madi le nama. Mokwadi o tlhagisa moanelwa ka:

- Tshobotsi.
- Dikakanyo tsa gagwe kgotsa maikutlo/ditoro tsa gagwe.
- Tse a di buang, tse a di dirang kgotsa tse a sa di direng.
- Tse baanelwa ba bangwe ba di buang ka ga gagwe kgotsa ka fa ba mo tsibogelang ka gone.
- Kakanyo ya mokwadi ka ga moanelwa. E ka totobala kgotsa ya tlhagisiwa ka tlhamalalo.

Baanelwa:

- Ba ka ikemela (moanelwa yo o kgothwe, yo o nang le dimelo tse di marara).
- Ba ka gola (ba tlhagisa diphetogo tse, di ka nna tse di itumedisang kgotsa tse di bosula kwa bofelong).
- Ba ka nna fela jalo golo go le gongwe ba sa fetoge.

Sekao:

Moanelwa a ka nna letagwa, setlhogo kgotsa molemo go tloga kwa tshimologong go fitlha kwa bokhutlong jwa kanelo.

Poloto/Tatelano ya ditiragalo

Ditiragalo ke se baanelwa ba se dirang mo lefelong le le agilweng ke mokwadi, le se se diragalang fela mo dikakanyong tsa baanelwa. Poloto ke tatelano ya ditiragalo tse di golaganeng, le bokhutlo jwa tsona. Mokwadi o rulaganya ditiragalo go aga kakanyo e e rileng mme gore e fitlhelwe, ditiragalo tsa kgang di tshwanetse go latelana ka tsela e e rileng, go tswa kwa tshimologong, mmeleng go fitlha kwa bokhutlong. Mo tatelanong e, tiragalo nngwe e tlhola e nngwe.

Dikgato / dikarolwana tsa poloto ke tse di latelang:

- Matseno > kwa tshimologong ya kanelo mokwadi o tlhagisa baanelwa le maitshetlego. Kanelo e ka simololwa ka polelo e e tlhagisang maikutlo kgotsa e ka tlhagisiwa ka mmuisano.
- Maemo a a renang > Se ke moa o o leng teng o o thusang mmadi go tlhologanya seemo sa ditiragalo. Maemo a a botlhokwa ka a thusa mmadi go buisa padi / sekwalwa a itse go gore seemo se jang mo go baanelwa le ka ga bone.
- Thaologo>ke fa ditiragalo di simolola go nna marara mme kgotlhang e senoga.
- Setlhoa> Ditiragalo di kwa mankalankaleng, di masisi.
- Tharabologo> Kgotlhang e a rarabologa.
- Bokhutlo>Ditiragalo tsa kanelo di fitlha kwa bofelong.

Ka dinako dingwe mokwadi o tlogela diphatlha mo kanelong gore mmuisi a ikakanyetse le gore a tlatse diphatlha tseo ka tshedimotsetso e e tlhaelang.

Tshobokanyo ya kgaolo nngwe le nngwe e tla go thusa go golaganya kgang yotlhe fa o setse o e buisitse. Fa padi e kgaogantswe ka dikgaolo, ikwalele tshobokanyo e khutshwane ya kgaolo nngwe le nngwe fa o sena go e buisa. Tatelano ya ditiragalo e tla go thusa go rarabolola kgang e e marara. E thusa go tlhaola dipoloto mo dipolotwaneng tsa tshetsetso. Ditiragalo tsa setlhangwa di arogantswe go ya ka tshimologo, bogare le bokhutlo. Ntlha nngwe e re ka e elang tlhoko ke gore mo tatelanong ya ditiragalo, tiragalo nngwe e tlhola e nngwe.

Kgotlhang

Kgotlhang ke thulano fa gare ga batho ba le babedi kgotsa dilo di le pedi. Go le gantsi moanelwamogolo o nna mo letlhakoreng lengwe la kgotlhang. Kgotlhang ke karolo e e botlhokwa ya poloto. Kgotlhang ga se fela ya ngangisano. E ka tlhagelela jaana:

- Monaelwamogolo a ka itemogela thulano ya dikakanyo, ditiro kgotsa maikutlo a baanelwa ba bangwe.
- Go ka nna le thulano e le nngwe e e tlhagelelang ka magetla, kgotsa go ka nna le dithulano di le mmalwanyana.
- E ka tlhagelela fa gare ga moanelwamogolo le maemo a a iphitlhelang a le mo go ona.
- E ka tlhagelela fa gare ga moanelwamogolo le baagi(thulano ya dikakanyo/meetlo/ditlwaelo tsa bona).
- E ka tlhagelela mo moanelwamogolong ka esi(a lwa ntwaga kgotlhanong le ena, dikakanyo, ditshwetso, maemo a gagwe jalojalo).
- E ka tlhagelela fa gare ga moanelwa le dithata tsa tlhago, baagi kgotsa le ena ka boena.

Morero

Morero ke kakanyokgolo e mokwadi a le kang go e tlhagisa. E ka nna kakanyo ya gagwe ka ga setlhogo kgotsa dintlha tse di rileng. Setlhogo se ka tlhagisa se mokwadi a ratang go bua ka ga sona le fa ka dinako dingwe a ka dirisa puo ya botshwantshi go gatelela/go tlhagisa morero o. Morero o ka tlhalosiwa ka lefoko le le lengwe(sk. loso, thuto, megagaru jalojalo) kgotsa e ka nna polelwana. Tse ke merero e e botlhokwa e padi e leng ka ga yona. Go le gantsi di sobokanngwa jaaka dintlha tse di jaaka lenyalo, thuto, bosiamisi, boloi, lerato jalojalo. Di tlhagelela sentle fa padi e tsewelela mme o di bona ka bonako fa o buisa lwa ntlha, mme ka dinako dingwe di ka bonwa fa o buisa padi gape. Fa o lemoga dintlha tse di tlhagisang morero tse, o tla simolola go bona le go akgola botlhokwa jwa ditiragalo tse. O tla kgona le go lemoga dintlha dingwe tse di iphitlheleng mme mokwadi a di tlhagisa jalo.

Fa morero o seyo, kanelo ga e nne le bokao. Ka dinako dingwe morero o tlhagisiwa ka tlhamalalo gongwe ka tsela e e iphitlheleng.

Maitlomo a setlhogo

Maitlomo a setlhogo sa padi ke:

- go aga maemo a a renang.
- tsosa kgatlhegelo.
- tlhagisa maitshetlego/lemorago la ditiragalo.
- go tlhagisa moanelwamogolo.
- tshitshinya/tlhalosa mofuta wa kgang e e anelwang.

Setaele sa mokwadi

Setaele sa mokwadi se botlhokwa thata go tlhagisa kanelo. Mokwadi a ka dira se ka go dirisa diponagalo tse:

- Tlhopho ya mafoko/tlotlofoko (Ka fa mafoko a kologanngwang ka gone go aga dipolelwana).
- Puo ya botshwantshi.
- Go fetola segalo le rejisetara.
- Kobiso le tshegiso.

Maitshetlego:

Maitshetlego ke lefelokgang la motshameko, nako ya ditiragalo le maemo a a tlhagisiwang ka kakaretso. Lefelo la ditiragalo le ka thadisiwa fela kgotsa la tlhalosiwa ka botlalo. Maitshetlego a ama poloto le baanelwa e bile a tshwaya dintlha dingwe. Maitshetlego a thusa go aga baanelwa.

Nako ya ditiragalo

Go na le mefuta e le 4 e o tshwanetseng go e itse fa go buisiwa dikwalo.

1. Nako ya tshupanako > e kaya diura di le 24 mo letsatsing lengwe le lengwe. Go le gantsi bakwadi ba e dirisa go lere kakabalo kgotsa go aga maemo le maikutlo a a rileng.
2. Nako ya khalendara > e kaya letsatsi mo bekeng kgotsa mo kgwedding, mo ngwageng. Fela jaaka fa go tthalosiwa nako ya tshupanako, e golagana le tiragalo e e rileng
3. Nako e e tthalosiwang ka ditlha > e ke nako ya tiragalo mo setlheng se se rileng jaaka mariga, selemo, dikgakologo kgotsa letlhabula.
4. Nako ya ditiragalo/histori > e kaya nako ya fa go ne go diragala tiragalo e e rileng e e itsegeng jaaka `Matlhotlhapelo kwa moepong wa Lonmin kwa Marikana.`

Lefelo la ditiragalo

Lefelo le botlhokwa thata fa go ithutiwa dikwalo. Le ka aroganngwa ka lefelo la mmatota le la maitlhommo. Lefelo la mmatota le akaretsa maemo a loapi, mafelo a ditiragalo jalojalo lefelo la maitlhommo le akaretsa tshusumetso ya setso jaaka ditumelo, botlhoki/bohumi, tse di tthagisiwang ke karolwana e e rileng kgotsa e tthagisiwa ka mmuisano, dikakanyo, polelwana le ka maitsholo a baanelwa.

Tiro ya maitshetlego

- Go aga maemo a nako eo.
- Go thusa go tthaloganya moanelwa, maitsholo a gagwe le gore ke eng se se dirang gore a akanye, a ikutlwe ka tsela e a ikutlwang ka yona.
- Go thusa go tthaloganya baagi ka dintlha tsa sepolotiki, setso, ikonomi jalojalo le gore di ba ama jang.

3. Tshekatsheko ya terama/Metshameko

Terama ke tiragatso ya ditiragalo tsa maitlhamelwa. E kwalelwa go diragatswa mo seyalemoweng, mo thelebišenang kgotsa mo seraleng.

Mefuta ya diterama

- Terama ya matlhotlhapelo: Mo terameng e, modiragatsimogolo o tthagisiwa a le mo tlalelong e kgolo, ditiragalo di felela ka botlhoko.
- Meloterama: Ditiragalo tsa terama e, di tsitsibanya mmele, fela fa badiragatsi ba welwa ke bothata ga go utlwise botlhoko ka ntlha ya fa ditiragalo di sa kgodise.
- Terama ya metlae: Terama e, e tthagisa ditiragalo ka mkgwa wa tshegiso/metlae.

Mefuta e mengwe ya diterama go ya ka lefelo la tiragatso:

- Terama ya serala: Terama e, e kwadilwe ka manontlhotlho. Lefelo la yona ga le fetoge kgafetsakgafetsa. E diragatswa go tloga kwa tshimologong go fitlha kwa bokhutlong jwa yona.
- Terama e e kwadilweng: Terama e, e kwalelwa go buisiwa. Ditiragalo tse dintsi tse di sa kgonegeng go ka diragatswa di a diragatswa. Terama e, e buisiwa kwa dikolong kgotsa gongwe le gongwe.
- Terama ya thelebišene: Tiragatso ya terama e, e lebelelwa ke matšhwitišhwiti a batho lefatshe ka bophara. Badiragatsi ba terama e ba itsiwe le go ratwa ke botlhe ka ntlha ya fa go lebelelwa tshobotsi, mekgwa le dimelo tsa bona. Go le gantsi bana ba rata go tshwana le badiragatsi ba.
- Terama ya radio: Terama e, e gasiwa mo seyalemoweng mme badiragatsi ba yona ga ba bonwe. Re utlwa modumo le mantswe a bona fela. Terama e e gasiwa ka dikgaolo letsatsi lengwe le lengwe go fitlha e fela. E kwaletswe nako e e beetsweng gore e seke ya kgoba moreetsi marapo.

Diponagalo tsa terama:

- **Popego:** Terama e kgaogangwa ka dikgaolo le dipono. Go le gantsi tshimologo e tlhagisiwa mo kgaolong ya ntlha.
- **Morero:** Morero ke thitokgang kgotsa kgangkgolo ya terama.
- **Molaetsa:** Ke se re ithutang sona go tswa mo terameng.
- **Poloto:** Poloto ke tatelano ya ditiragalo ka botswerere mme di tlhaloganyega go tswa kwa tshimologong go fitlha kwa bokhutlong, di na le mabaka a a di tlholang. Tiragalo ya ntlha e ka tlhola ya bobedi fela jalo di salane morago.
- **Badiragatsi/Mathaka a motshameko:**
 - Mo terameng batho ba ba dirisiwang ke moterama ba bidiwa badiragatsi.
 - Badiragatsi ba bua ka tlhamalalo mme go bonolo go bona semelo sa bona.
 - Badiragatsi ba, ba kgaogantswe ka ditlhophha tse di latelang:
- **Mogapatiro/Molwantshiwa:** yo ke ena moanelwamogolo. Ditiragalo di sala ena morago kgotsa di ikaegile ka ena. Mogapatiro ke ena a nang le maikaelelo a a rileng..
- **Mokganatiro/Molwantshi:** Yo, ke ena a leng kगतलhang le mogapatiro. O dira gore go nne le kगतलhang kana selwelwa mo terameng. Kwa ntle ga gagwe, ga go kitla go nna le kगतलhang, e e leng yona ponagalokgolo ya terama. Mokganatiro o thibela mogapatiro go fitlhelela maikaelelo a gagwe.
- **Motlhotlheletsi/Molotlhanyi:** Yo, e ka nna molotlhanyi kgotsa motsereganyi wa kगतलhang e e tlhagisiwang. Ke nta ya selomela kobong mme go le gantsi ke yo o lwelwang ke mogapatiro le mokganatiro
- **Babogedi:** Ke batlaleletsi fela mo terameng. Ba tsewa ke modumo mme ga ba itse fa ba emeng gone.
- **Morarabolodi:** Ke moanelwa yo o rarabololang mathata a a leng gone mo terameng.

Banelwa ba ka tlhalosiwa ka semelo kgotsa ka tshobotsi ya bona. Semelo ke tlhagiso ya botho le maitsholo a moanelwa kgotsa modiragatsi. Mokwadi a ka re neela semelo se, kgotsa rona jaaka babuisi re ka ipopela sona go tswa mo go se se buiwang ke baanelwa ba bangwe ka moanelwa yoo. Dipuo tsa moanelwa yo o fa isong yo, di ka re bolelela gore ke motho wa mofuta mang. Re tshwanetse go ela tlhoko gore fa re naya tlhaloso ya semelo sa moanelwa yo o rileng, re tshwanetse go tshegetsa ka mabaka. Se, se kaya gore o netefatse se o se buang ka go ntsha lebaka go tswa mo bukeng.

Tshobotsi

Tshobotsi yona ke tlhaloso ya ditebego/dipopego tsa motho e ka nna seemo sa gagwe, mmala kgotsa go tlhalosiwa dirwe dingwe tsa gagwe jaaka fa go twe :

“O ne a le dinko di mafamo, meno a le mašampetla, ditsebe di katogile tlhogo o ka re tsa mmutla.”

Tshobotsi le semelo sa baanelwa di a tle di nne le seabe mo kgodisong ya poloto. Mokwadi a ka dira gore moanelwa e nne motho yo batho ba bantsi ba mo salang morago ka ba mo kगतलhegela mme ka se, poloto e phuthologe sentle.

Kगतलhang/bothata/selwelwa

E tlhagisiwa ka thulano ya ditiro, dikakanyo kgotsa maikutlo a baanelwa kgotsa badiragatsi ka sengwe, mongwe kgotsa ntlha e e rileng. Kगतलhang e ka ama motho ka boena, ba le babedi kgotsa ditlhophha tsa batho. Mo terameng, kगतलhang ke ntlha e e botlhokwa. Fa e ka tlhokega terama e ka phuthlhamana.

(a) Kगतलhang ya maikutlo

Mofuta o wa kगतलhang ke o o fitlhelwang mo badiragatsing ka bobona. Modiragatsi a ka iphitlhela a le kwa marakanelong a ditsela, a sa itse gore a dire eng, a palelwa ke go tsaya tshwetso ka ntlha nngwe.

(b) Kगतलhang fa gare ga badiragatsi

Badiragatsi ba ka lwela sengwe. Ntwa e ka nna fa gare ga mogapatiro le mokganatiro kgotsa motlatsatiro jalojalo. Kगतलhang e, ke yona e kgodisang poloto ya terama.

(c) Kgotlhang fa gare ga motho le tikologo ya gagwe

Kgotlhang e ka tlholwa ke kgwetlho (*gore ga go ope yo o kileng a dira selo seo*), go pitlaganelwa ke nako gore o na le metsotso e ka nna lesome fela go dira sengwe, kgotsa maemo (*gore fa baanelwa botlhe basa dumelane ka sengwe go tla senyega*). Kgotlhang e, e bonala sentle fa modiragatsi a sa dumelane le melao mengwe ya setso kgotsa tikologo e a iphitlhelang a le mo go yona. Go dikgato di le tlhano tse di tshwanetsweng go elwa tlhoko ka kgotlhang fa go sekasekiwa terama. Le fa go le jalo, dikgato tse, ga di fitlhelwe mo terameng nngwe le nngwe mme bontsi jwa diterama bo na le diponagalo tse.

1. **Tshimologo/tshenolo/thaego:** Mo kगतong e, mogapatiro o senola bothata jwa gagwe. Ke tshimologo ya terama mme mokwadi o tshwanetse go gogela babuisi gore ba eletse go buisetsa pele. Temana ya ntlha e tshwanetse go tlogela mmuisi a akabetse, a ipotsa dipotso.
2. **Thaologo:** Mo kगतong e, mogapatiro o leka go rarabolola bothata jwa gagwe. Se, se gakatsa kgotlhang. E bontsha tsela e ditiragalo di tla e tsayang. Fa o buisa, tiragalo ya ntlha e kgona go thaolola ditiragalo tse di latelang.
3. **Tharaano:** Ke fa ditiragalo di ya magoletsa, di sekametse ka fa ntlheng ya mogapatiro kgotsa mokganatiro go leba kwa setlhoeng. Mo kगतong e, re bona mokganatiro le ena a itwela.
4. **Setlhoa:** Ke fa ditiragalo di le kwa mankalenkaleng, fa eleng gore ntlha/kgotlhang e e lereng gore kang e fedisiwe kgotsa e rarabololwe e a tlhagisiwa. Go tota go le thata. Thulano e tlisa makgaolakgang mme mo maphateng a mabedi a a lwang ga go ope yo o ineelang.
5. **Tharabologo:** Tharabologo e tla fa morago ga setlhoa, ka jalo e tlhagisa ditlamorago tse di lerweng ke morero, ke gore, jaanong botshelo bo tlile go tswelela jang. Kgotlhang e a rarabololwa, e ka nna ka monate kgotsa ka botlhoko.
6. **Bokhutlo:** Ke ka fa moterama a fedisang kgotlhang kgotsa kang ka gona.